

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ФОРМА ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Исследуются основные особенности общественного сознания и его уровни, определяется понятие деформации правосознания и причины этого явления. Автор рассматривает развитое правосознание как необходимое условие осознания достоинства права и основу для его практического применения в жизни, правовой нигилизм как одну из форм деформации правового сознания граждан.

The article is connected with theoretical problems of public consciousness and its levels. The author analyzes such juridical term as «deformation of feeling for law and order» and its reasons. Special attention is given to the extensive interpretation of idea of legal nihilism that in the modern legal literature is not examined enough. This why the author pay attention on this term and examine legal nihilism as the form of deformation of feeling for law and order.

Однією з форм суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього явищ, є правосвідомість, через яку відображаються не тільки стан та характер правових відносин, а й тенденції їх змін¹. Правосвідомість (як суспільна, так і індивідуальна) є потужним фактором соціальних процесів, оскільки здійснює активний вплив на регулювання всього спектру життєвих інтересів суспільства та держави. Розвинена правосвідомість є необхідною умовою усвідомлення цінності права та основою для його реального втілення в життя. Тому актуальним є дослідження даного явища як важливої складової процесу реалізації норм права. Оскільки навіть «найкращі» закони, детально розроблені та опрацьовані, не будуть повністю реалізовані, якщо рівень правової культури та правової свідомості низький.

Досліджуване явище складається з трьох блоків елементів: ідеологічних, психологічних і поведінкових, які перебувають між собою у тісному зв'язку та здійснюють взаємний вплив. Діяльність людини зумовлює формування її свідомості, психологічних процесів та якостей, які, в свою чергу, регулюють дану діяльність та є умовою її адекватного виконання. Завдання усвідомлення людиною права пов'язано з продукуванням його відображення із свідомості – у правосвідомість, тобто для того, щоб надати праву практичного втілення, предметної оцінки та забезпечити дійове регулювання суспільних відносин на основі соціальної справедливості, йому необхідна правосвідомість. Просте усвідомлення та втілення людиною певних норм не слід вважати правосвідомістю в широкому значенні, це скоріше «знання закону», про яке говорить І. А. Ільїн у своїй концепції про правове вчення². Практичне і теоретичне значення свідомості не стільки в тому, що це одна із форм відображення і вираження реальних явищ, а саме в тому, що наша свідомість – в даному випадку у формі правосвідомості – не лише відображає об'єктивну дійсність, але й створює її.

Як правило, процеси перетворень у соціально-політичній, культурній, економічній та інших сферах життя суспільства, впливають на правосвідомості суб'єктів таких відносин. С. С. Бульбенюк зазначає, що для масової суспільної

свідомості в Україні характерний феномен маніхейства, який виявляється в абсолютизації засад «добра» і «зла» в осмисленні світу, в культивуванні постійної напруженості всередині суспільства. Дістав поширення менталітет «негражданськості», індиферентного ставлення пересічного українця до системних інституційних трансформацій, соціопсихічний феномен гіпертрофованого песимізму³. Про це свідчать дані соціологічного моніторингу суспільства: 61,2 % опитаних вважають, що в Україні не забезпечується дотримання прав та свобод людини; не вистачає стабільності в державі та суспільстві – 72,2 % опитаних⁴. На тлі сучасної світової фінансової кризи такий песимізм та суперечності в суспільстві посилюються. Поглиблюється соціополітичний та ціннісний розкол між управлінською, політичною елітами й основною масою населення, в результаті чого сформувалося двосекторне суспільство, «світи» якого функціонують майже в автономному й незалежному один від одного режимі⁵. Результати опитування показали, що уряду цілком довіряють лише 2,1 % респондентів, Верховній Раді – 1,6 %, Президенту – 5,6 %, міліції – 1,8 %⁶. А за даними недержавного аналітичного Центру Разумкова, на березень 2009 р. діяльність Президента України повністю підтримують лише 2% опитаних⁷. За відсутності можливості швидкого поліпшення ситуації в країні зростає зневіра в можливостях держави і права забезпечити порядок, відбувається криза правосвідомості, проявами якої стають різні форми її деформації. Результатом стає вчинення великої кількості правопорушень (як шляхом прямого порушення діючих законів, так і простого невиконання юридичних приписів); загострюється криміногенна ситуація в державі; зростає злочинність; замість дотримання законності перевага надається інтересам окремих соціальних сил, або олігархічної верхівки; не дотримуються, порушуються права і свободи людини і громадянина; відбувається видання неузгоджених правових актів, які суперечать один одному. Це призводить до того, що людина перестає цінувати та поважати право, оскільки не бачить у ньому гаранта і захисника власних інтересів.

Проблему деформації правової свідомості досліджували такі вчені, як Ю. В. Александров, Б. А. Барбуков, В. І. Гойман, І. А. Ільїн, Ю. Ю. Калиновський, О. В. Косаревська, П. І. Новгородцев, В. В. Мухін та ін. Однак, незважаючи на практичну необхідність вирішення даної проблеми, з метою ефективного функціонування суспільства відповідно до реалій сьогодення, заснованих на демократії та загальнолюдських цінностях, відсутня єдина теорія пояснення сутності та природи зазначеного явища. Це зумовлено відсутністю у філософії і теорії права загального, інтегративного визначення феномена деформації правової свідомості. У науковій літературі поширена думка, що функціонування правосвідомості складне соціальне утворення і прямо залежить від домінуючих у суспільстві поглядів, ідей та почуттів. У кожного суб'єкта правових відносин поєднуються риси: суспільної (загальні особливості правової свідомості притаманні конкретній історичній добі); групової (риса, пов'язані з належністю людини до певної соціальної групи); індивідуальної правосвідомості (індивідуальні риси, зумовлені вихованням, особистим досвідом та особливостями життя індивіда). Дотримуючись цієї наукової позиції, пропонуємо визначати деформацію правосвідомості як комплекс негативних змін правосвідомості, зумовлених юридичною дійсністю, за яких у його носіїв формуються ідеологічні й психологічні стереотипи, що виражають негативне, упереджене ставлення до права та виявляються через поведінку та конкретні дії. Таким чином, як зазначає

Л. Г. Кумикова, деформація правосвідомості можлива лише за наявності певного обсягу правосвідомості, а за відсутності такої говорити про деформацію неможливо. З іншого боку, жодна людина не може не мати правосвідомості, але вона може не знати про це⁸.

Залежно від ступеня викривлення чи несформованості структурних елементів правосвідомості можна виділити декілька форм її деформації:

1. Правовий інфантилізм – несформованість або наявність прогалин у правових поглядах та знаннях, часто виникає через самовпевненість у власній відмінній юридичній підготовці або через недостатній рівень системного засвоєння індивідом і соціальною групою правових норм, цінностей, понять та зразків поведінки у правовій сфері, а також є результатом безвідповідального, байдужого ставлення до вимог правових приписів. Характеризується правовою незрілістю особистості, підвищеною навіюваністю, несамостійністю, незрілістю почуття обов'язку та відповідальності⁹. Інфантильність правосвідомості означає невміння розв'язувати завдання, які ставить суспільство перед людиною, на основі правових норм і цінностей та раціональної відповідальної поведінки¹⁰. Незважаючи на заходи держави щодо підвищення рівня правового виховання населення, більшість людей не володіють правовими знаннями, достатніми для захисту своїх прав, свобод та інтересів, мають місце значні прогалини в юридичних знаннях та викривлення системи цінностей. Також часті випадки байдужого ставлення громадян, учасників чи свідків до подій, які мають юридичне значення (ДТП, злочинів, слідчих дій).

2. Правовий негативізм – скептичне ставлення до права, повна зневіра в його потенційних можливостях, усвідомлене ігнорування вимог закону. Таке заперечення може мати явні або приховані форми прояву, викликані різними мотивами: від політичних до зухвалої впевненості у власній безкарності. Правовий негативізм має дві форми прояву: 1) якщо носій правосвідомості виявляє зневажливе, негативне або байдуже ставлення до права або правової дійсності без умислу скоєння злочину, то така форма деформації є правовим нігілізмом; 2) якщо ж усвідомлене заперечення законів супроводжується наявністю умислу на скоєння правопорушення, то така форма деформації правосвідомості є злочинною.

Слід зазначити, що до форм деформації правосвідомості належить не тільки недооцінка права, а і його переоцінка, у в формі правового фетишизму (перебільшення ролі юридичних норм у виконанні соціально-економічних, політичних та інших завдань, без урахування їх реальних можливостей) та правового ідеалізму (наївна віра у здатність закону вирішити всі проблеми, безумовне прийняття права та відсутність критичного ставлення до нього).

Окремо виділимо точку зору В. Б. Ткаченко, який відносить правовий інфантилізм, правовий фетишизм та правовий ідеалізм не до форм деформації правосвідомості, а до ідейно-психологічних факторів впливу на свідомість та поведінку людей у суспільстві, які шляхом деформації сфери правового знання, руйнування правових настанов, принципів та переконань, врешті сприяють формуванню правового нігілізму¹¹.

Вперше нігілістичні ідеї щодо права висунули конфуціанці в Китаї, які на відміну від античної соціально-політичної думки, що підкреслювала важливу роль права та законів (Арістотель, Платон та ін.), стверджували, що суспільством слід управляти не за допомогою законів, а на основі системи традиційних моральних настанов та норм етикету¹². Одним з перших українських дослідників права,

які звернули увагу на проблему правового нігілізму, був Б. О. Кістяківський. У статті «На захист права (інтелігенція й правосвідомість)» він писав про низький рівень, «притупленість» правосвідомості російської інтелігенції, яка не поважає право й не бачить у ньому цінності, й виступав проти поширеного на той час негативного ставлення до права більшовиків¹³. Подальшим дослідженням та розробкою проблеми правового нігілізму займалися такі українські вчені: М. В. Іванчук, М. Цимбалюк, Ю. Ю. Калиновський, Н. М. Смелянова, О. В. Волошенко та інші, а також російські науковці: І. О. Льїн, П. А. Горохов, В. М. Гуляїхін, В. В. Кожевников, Н. І. Матузов, М. А. Месілов, В. А. Туманов та інші.

Ще 1950 р. Ернст Юнгер у есе «Через лінію» писав: «Влучне визначення нігілізму можна порівняти з відкриттям збудника раку. Воно не призвело б до зцілення, але хоча б стало його передумовою, якщо людина взагалі здатна на таке зцілення»¹⁴. Це твердження слушне й зараз, оскільки у науковій літературі не існує єдиного підходу до аналізу проблеми правового нігілізму. Такі вчені, як Н. І. Матузов, В. А. Туманов, відносять до нього всі форми зневаги до права, включно вчинення правопорушень. Інші (П. П. Баранов, О. Ф. Скакун, В. В. Соловйова, М. К. Подберезький) підтримують тезу про те, що правовий нігілізм є формою деформації правосвідомості, за якої правові норми та приписи ігноруються свідомо, але без наміру вчинення злочину; а максимальним ступенем викривлення правових ідеалів є «переродження правосвідомості», результатом чого стає свідоме скоєння умисних, переважно кримінальних злочинів¹⁵.

Цікавою є думка О. В. Волошенюка, який зазначає, що, з одного боку, негативне ставлення до права не виключає наявності протиправного наміру, а з іншого – увесь масив правопорушень також неможливо відносити до форм прояву правового нігілізму, оскільки ці явища «знаходяться в різних площинах», однак можуть і перетинатися¹⁶. Тому науковець пропонує дві дефініції правового нігілізму: 1) у вузькому значенні дане явище означає сформовану в суспільній, груповій та індивідуальній свідомості абсолютну, стійку зневіру в справедливості, ефективності та силі права; 2) у широкому значенні – сформоване (або таке, що формується) в суспільній, груповій та індивідуальній свідомості негативне ставлення до права, правового регулювання і юридичної діяльності, сумніви у справедливості, ефективності та силі права¹⁷.

Як вже зазначалося, правосвідомість складається з трьох блоків елементів: ідеологічних, психологічних і поведінкових. Для того, щоб право дійсно виконувало свої функції, суб'єкту необхідно чітко усвідомити його природу, цілі, основу (через ідеологію та психологію) та втілити це в життя шляхом відповідних дій (через поведінку суб'єкта суспільних відносин). За розвинутої правосвідомості в результаті цієї взаємодії відбувається глибоке усвідомлення та розуміння ролі права, дається його оцінка з точки зору критеріїв відповідності потребам суспільства, усвідомлення необхідності діючої системи законодавства, дотримання вимог законів тощо. Протилежна ситуація спостерігається, коли правосвідомість «уражена» правовим нігілізмом. Викривлена ідеологія та психологія стають детермінантами такої ж поведінки носія деформованої правосвідомості. Тому в структурі правового нігілізму як однієї з форм деформації правосвідомості, також можна виділити відповідні компоненти.

1. Ідеологічний компонент правового нігілізму полягає в наявності у членів суспільства переконань та поглядів, які негативно оцінюють діюче право та заперечують юридичну дійсність. Це пов'язано з недостатнім рівнем правової культу-

ри та обізнаності населення. Як зазначає О. Б. Ярошинський, «тривале перебування України у складі імперії з її політикою жорсткого колоніального гноблення поневолених народів унеможливило всебічне вивчення офіційною наукою проблеми розвитку національної ідеї». Однак навіть за роки незалежності дослідження базових проблем українського націотворення та впровадження наукових надбань у державотворчий і навчально-виховний процес є недостатнім¹⁸. Виховання поваги до права та вимог законів слід починати вже зі шкільного віку (на жаль, у багатьох загальноосвітніх школах основи правознавства вивчають лише 1 рік, за такий короткий термін підлітки навряд чи можуть ґрунтовно засвоїти та усвідомити важливу роль і необхідність права). Крім того, впевненість у верховенстві права та закону необхідна для законодавців, оскільки їх правосвідомість певним чином виявляється у правових актах та впливає на суспільство в цілому. Безпосередньо ідеологічний компонент правового нігілізму виявляється і у сфері правореалізації, оскільки ідеологічна настанова на протиправну поведінку стає причиною ухилення від виконання правових приписів, особливо в умовах сучасних кризових явищ.

2. Психологічний компонент правового нігілізму становлять емоції, почуття, переживання та стереотипи, зумовлені наявною юридичною дійсністю, які викликають у членів суспільства байдуже, негативне або зневажливе ставлення до права, аж до повної зневіри в його потенційні можливості. На формування зазначеної складової суттєво впливає фактор національної психології. О. І. Герцен розглядав правовий нігілізм як рису, притаманну суспільній свідомості нашого народу, як особливість культури і традицій¹⁹. Сформований за багато років національний менталітет впливає на емоційне ставлення до нововведень та модернізації у правовій сфері. В. О. Лучин звертає увагу на те, що «правовий нігілізм не слід інтерпретувати як вроджену рису радянського народу, хоча він дійсно пов'язаний з існуючим в суспільстві життєвим устроєм та відображає багато його негативних складових...»²⁰. Таким чином, психологічні особливості українського менталітету створили підґрунтя для того, що правовий нігілізм став поширеним явищем у суспільстві.

3. Поведінковий компонент правового нігілізму виявляється у безпосередніх діях суб'єкта суспільних відносин. У процесі засвоєння соціальних цінностей відбувається зміна позицій особистості: від ролі стороннього спостерігача до зацікавленості, а згодом активних дій. Тому особливу увагу слід звертати на схильність суб'єкта до зневажливої та протиправної поведінки, яка може бути сформована під дією низки соціальних (низький рівень правової культури, права інфантильність, почуття економічної незахищеності, кризові явища) та психофізіологічних детермінант (власні мотиви, викривлені цінності орієнтири), які стають специфічними регуляторами поведінки.

Проблема правового нігілізму є однією з центральних проблем сучасної правосвідомості та філософії права, оскільки дане явище перестає бути світобаченням та соціальним праксисом лише вузького кола осіб, а стає масовим явищем, яке створює перешкоди для розбудови правової держави. Він є результатом низької та деформованої правосвідомості, відсутності належної правової культури, де з'являються гіпертрофовані сумніви у цінності права, зневіра в його потенційні можливості, а іноді й впевненість, що правовий нігілізм – це прояв свободи особистості. Поширенню даного явища сприяє вулгаризація і заперечення духовних та моральних цінностей, абсолютизація суб'єктивних, індивідуальних засад, не-

хтування загальноприйнятими нормами поведінки. Його розвитку «допомагає» і пасивність самих громадян, які не використовують реальні можливості, надані законом, а також не бажають брати участь у вирішенні загальнозначущих завдань.

На жаль, приклади правового нігілізму часто тиражуються українськими ЗМІ, що посилює деформацію правосвідомості українського соціуму. Як зазначає Ю. Ю. Калиновський, «поле кримінальної комунікацій фактично вийшло за межі місць позбавлення волі й певною мірою охопило пересічних громадян України, про це свідчить певна популярність радіо «Шансон», катастрофічне розповсюдження, особливо серед молоді, ненормативної лексики і високі рейтинги серіалів, присвячених кримінальному світу. Ці тенденції руйнують хитку правову культуру наших громадян, не сприяючи становленню правосвідомості. Особливий вплив здійснюють випуски теленовін, які дивиться переважна більшість населення. Це пов'язано з тим, що новини як жанр телебачення базується на постійному повторюванні та фіксації відповідних образів та подій. А оскільки український новинний простір орієнтується на сенсації, що пов'язані з протиправною діяльністю, то особа через певний проміжок часу починає сприймати насильство та протиправну поведінку як щось звичайне та повсякденне, свідомість «звикає» до такого роду негативної інформації»²¹. Таким чином, здійснюючи різнобічний згубний вплив на кожну людину, правовий нігілізм, особливо в його крайніх формах, негативно впливає на суспільство в цілому, гальмуючи становлення дієздатної, ефективної держави та проведеному демократичних реформ.

1. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К., 2003. – Т. 5. – С. 49. **2.** *Ильин И.А.* Философия Гегеля, как учение о конкретности Бога и человека. – М., 1994. – С. 314. **3.** *Бульбенюк С.С.* Українська ментальність та соціально-політична ситуація в Україні // *Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18-20 жовтня 2001 р.* / Загальна ред. Кононенко П.П. – К., 2001. – С. 284. **4.** *Паніна Н.* Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 44, 46. **5.** *Бульбенюк С.С.* Цит. праця. – С. 284. **6.** *Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін* / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2007. – С. 64-66. **7.** *Центр Разумкова.* Соціологічне опитування: «Чи підтримуєте ви діяльність Президента України (динаміка, 2000-2009)» / [Електронний ресурс] / Режим доступу до даних: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67 **8.** *Кумькова Л.Г.* Правовой нигилизм в сфере прав человека как форма деформации правового сознания: дис. ... кандидата юр. наук. – Нальчик, 2006. – С. 72. **9.** *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К., 1999. – Т. 2. – С. 712. **10.** *Марченко Д.Э.* Правовой нигилизм, правовой идеализм и правовой инфантилизм как формы деаксиологического правового сознания: Монография. – Самара, 2006. – С. 68. **11.** *Ткаченко В.Б.* Российский правовой нигилизм: Автореф. дис. канд. юр. наук. – М., 2000. – С. 13. **12.** *БСЭ*, 3-е изд. – М., 1974. – Т.17. – С. 571. **13.** *Кистяковский Б.* В защиту права (интеллигенция и правосознание) / [Електронний ресурс] / Богдан Александрович Кістяковський // *Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции.* – М., 1909. – С. 2. – Режим доступу до статті: <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html>. **14.** *Юнгер Е.* Через Линию [Електронний ресурс] / Текст дается по изданию «Судьба нигилизма». СПб: изд. С - Петербургского университета, 2006, - п.5. – Режим доступу: <http://www.juenger.ru/text/46a8c76cdf952> **15.** *Правознавство: Підручник.* – Донецьк, 2008. – С. 62. **16.** *Волошенко А.В.* Правовой нигилизм: об-

щетеоретическая характеристика. – Х., 2005. – С. 59–60. **17.** Там само. – С. 63–65. **18.** *Ярошинський О.Б.* Сучасні дослідження української національної ідеї: проблеми, здобутки, перспективи // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18–20 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С. 36. **19.** *Герцен А.И.* Соч. – М., 1950. – Т. 7. – С. 251. **20.** *Лучин В.О.* Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. – М., 2002. – С. 251. **21.** *Калиновський Ю.Ю., Жданенко С.Б.* Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства // Грані. – 2005. – № 6. – С. 101.